

dr hab. Adela Kuik-Kalinowska, prof. AP (Akademia Pomorska w Słupsku)

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Agaty Kłosek na temat:
*Zygmunt Szczęsny Feliński – twórca dziewiętnastowieczny***

Charakterystyka wstępna

Tematyka, którą Pani Agata Kłosek obrała za przedmiot swoich naukowych badań jest godna uznania. Zważywszy na osobę, której poświęcona jest rozprawa wzbudza ona jeszcze większe zainteresowanie, bowiem Zygmunt Szczęsny Feliński znany jest przede wszystkim w polskiej recepcji ze swej działalności na niwie kościelnej, zdecydowanie mniej – jako pisarz, którego nie można zaklasyfikować jedynie do jednej z epok XIX wieku w obszarze realizowanych idei i tendencji literackich. Już w pierwszym zdaniu wstępu pisze Autorka rozprawy doktorskiej:

Zygmunt Szczęsny Feliński jest znany przede wszystkim jako arcybiskup warszawski z czasu powstania styczniowego i jako święty Kościoła katolickiego. [...] Pozostaje on jednak nieznanym jako pisarz, twórca literacki, który stworzył liczne utwory poetyckie. Spośród nich zachowały się do naszych czasów, oprócz wierszy o mniejszej wartości artystycznej, dwa dłuższe poematy *Prakseda* oraz *Oskar i Wanda*.

Nie powstało dotąd wyczerpujące opracowanie literaturoznawcze tych utworów (s. 5).

Tę pustą przestrzeń literaturoznawczą na temat całościowego ujęcia życia literackiego Zygmunta Szczęsnego Felińskiego ma wypełnić praca mgr Agaty Kłosek, stanowiąca studium monograficzne poświęcone postaci autora *Praksedy*. Jest to praca, która wpisuje się w dotychczasowy stan badań nad osobą Z. Sz. Felińskiego i jednocześnie jest rozbudowaną i erudycyjną kontynuacją badań Jej poprzedników. Myślę tutaj o artykule interpretacyjnym Franciszka Ziejki *Błogosławiony Zygmunt Szczęsny Feliński – poeta*, a także pracach nakierowanych na biografię i twórczość autora *Oskara i Wandy* autorstwa Marcina Cybulskiego pt.: *Zygmunt Szczęsny Feliński – pisarz i człowiek*. Wcześniejsze publikacje dotyczyły przede wszystkim biografii ówczesnego arcybiskupa warszawskiego autorstwa Hieronima Wyczawskiego *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński 1822-1895* oraz Teresy Antonietty Frącek *Zesłaniec nad brzegami Wołgi*. Autorka rozprawy stawia sobie ambitny cel,

a mianowicie tworzy monografię, w której dokonuje oglądu całej twórczości Felińskiego, tak przecież różnorodnej pod względem gatunków literackich, sytuujących się często „pomiędzy”, w których obok form prozatorskich, znajduje się także poezja, twórczość pamiętnikarska i korespondencyjna, zróżnicowana stylami artystycznymi. Pani Agata Kłosek swą rozprawę o charakterze monograficznym podporządkowała kategorii dziewiętnastowieczności przywołując tradycyjne oraz najnowsze teorie jej rozumienia i definiowania. Właśnie ta kategoria stała się soczewką, poprzez którą poddaje analizie i interpretacji twórczość Zygmunta Szczęsnego Felińskiego jednocześnie ukazując tło kulturowe, społeczne i polityczne rzeczywistości XIX-wiecznej Europy. To pisarz, który swą biografią obejmuje dwie epoki: romantyzm i pozytywizm, bowiem pamiętać trzeba, że urodził się w 1822 r., a zmarł w 1895 r.

Autorka rozprawy ma świadomość problematyczności ustalenia i definiowania kategorii dziewiętnastowieczności i wewnętrznych napięć przypisywanych jej. Wie, że próba skodyfikowania i usystematyzowania jest ryzykiem zwłaszcza dla badacza literatury XIX wieku. Te próby zbudowania jednej wyczerpującej definicji podnoszone są od lat, a przypomnieć je można wraz ze znaną książką Renégo Welleka *Pojęcia i problemy nauki o literaturze* (wybrał i przedmową poprzedził H. Markiewicz, Warszawa 1979, zwł. s. 242), w której autor odnosząc się do definicji romantyzmu, a właściwie do „romantyzmów” pisze o charakterystycznych jej wyznacznikach, tj. „wyobraźni dla pojmowania poezji, natury dla poglądu na świat oraz symbolu i mitu dla styku poetyckiego”. W badaniach teoretycznoliterackich zwłaszcza romantyzm był definiowany poprzez pary antynomii, takich jak: rozum-uczucie, niewola-wolność, racjonalizm-mistycyzm, itd. Dla Autorki rozprawy istotny jest przegląd różnych stanowisk definiowania kategorii dziewiętnastowieczności i wyłonienie cech wspólnych, konstytutywnych w celu konstruktywnego użycia ich do badań literaturoznawczych. Mało tego w pracy Agaty Kłosek kategoria dziewiętnastowieczności stała się głównym narzędziem interpretacyjnym. Doktorantka ukazuje twórczość Z. Sz. Felińskiego jako przejaw idei romantyzmu, zaś literatura pozytywizmu, cytując słowa Autorki jest „przywoływana jako istotny kontekst, a czasem także poddawana (re)interpretacji (s. 6).

Autorka dysertacji w rozważaniach wstępnych przedstawiła tezę pracy, która dotyczy założenia, „iż w utworach Felińskiego ujawnia się dziewiętnastowieczność jako zjawisko i idea, przy jednoczesnym przekonaniu, że dziewiętnastowieczność stanowić może takie narzędzie interpretacyjne, służące opisowi tekstów literackich, a przede wszystkim ich zrozumieniu” (s. 6). Zarówno biografia jak i twórczość Felińskiego posłużyły za materiał dyskursu badawczego poprzez omawianą kategorię. Autor *Praksedy* z jednej strony jawi się jako pisarz,

z drugiej zaś – działacz społeczny czy też katolicki duchowny. Takie idee jak: historyzm, indywidualizm i wolność nie były dla Felińskiego martwymi hasłami, bowiem ich wagę doskonale rozumiał, czyniąc ze swego życia rodzaj misji podporządkowanej właśnie działaniom dla pożytku narodu i kraju.

Trzeba jednak podkreślić, że pozytywistyczna postawa Felińskiego jest przede wszystkim widoczna w działaniu pedagogicznym i wychowawczym, w którym także teksty homiletyczne pełniły również rolę dydaktyczną i moralizatorską. Feliński jako działacz i twórca aktywnie angażuje się w życie polityczne i społeczne, będąc na zesłaniu swą misję kontynuuje nadal, a także po powrocie do Warszawy.

Struktura i treści merytoryczne pracy

Przystępując do szczegółowego omówienia rozprawy doktorskiej Agaty Kłosek to została ona kompozycyjnie podzielona na cztery rozdziały, z których pierwszy stanowią ustalenia natury metodologicznej i definicyjnej kategorii dziewiętnastowieczności, drugi zaś – podporządkowany został odczytaniom biografii Felińskiego poprzez idee dziewiętnastowieczne. Trzeci rozdział to zarys twórczości autora *Oskara i Wandy* przy jednoczesnej próbie klasyfikacji gatunkowej jego twórczości. Ostatni, najbardziej rozbudowany rozdział dysertacji w stosunku do trzech poprzedzających go, stanowi przegląd twórczości Felińskiego poprzez idee dziewiętnastowieczne, które Doktorantka wydobywa ze spuścizny literackiej pisarza. Całość pracy okala rama składająca się ze wstępu, zakończenia i obszernej bibliografii, której twórcze odniesienia są obecne w całej pracy poprzez liczne odwołania w formie przypisów do materiałów źródłowych, literatury przedmiotu i tła kontekstowego. Przystępując do omówienia pierwszego rozdziału dysertacji to podejmuje się w nim Doktorantka trudnego zadania określenia i zdefiniowania kategorii dziewiętnastowieczności, która w rozprawie posłuży jako metoda odczytania biografii i twórczości Zygmunta Szczęsnego Felińskiego. Doktorantka ma świadomość trudności definicyjnych, jakim podlegał i nadal podlega wiek XIX. A. Kłosek zmierza w kierunku stworzenia narzędzia interpretacyjnego, którym w jej pracy jest kategoria dziewiętnastowieczności aby dzięki niej opisać życie i twórczość Z. Sz. Felińskiego. W tym celu przywołuje różne definicje XIX wieku, podkreślając przy tym rozumienie „kalendarzowe, które definiuje go jako odcinek czasu określony datami 1801-1900” (s. 12). Wyodrębnia także rozumienie kulturowe, które „zmusza do poszerzenia lub zacieśnienia okresu stu lat; mobilizuje

do szerszego spojrzenia na dzieje ludzkości i na rozwój kultury, na nurty w literaturze i sztuce, które wyznaczają pewną dziewiętnastowieczną całość” (s. 12). Tę całość określiła Autorka pracy pojęciem „dziewiętnastowieczność”. Sięga do refleksji i ustaleń badaczy, historyków oraz teoretyków literatury podjętych nie tylko na polskim gruncie, ale także poza nim. Obecny jest w dyskursie badawczym Doktorantki myśl Fernanda Braudela, Jürgena Osterhammela, Thomasa Samuela Kuhna, a na gruncie polskiego literaturoznawstwa m.in.: Marii Janion, Marii Żmigrodzkiej, Aliny Kowalczykowej, Aliny Witkowskiej, Józefa Bachórze, Bogusława Doparta, Janusza Maciejewskiego czy też Tomasza Sobieraja i Anny Janickiej. Szczególnie nawiązuje Doktorantka do prac z ostatnich dekad, tj. artykułu T. Sobieraja pt.: *Kulturowy model dziewiętnastowieczności* oraz książki Anny Janickiej *Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i obrzeża* wydanej w 2015 roku. Przywołuje także definicję Tomasza Burka, który akcentował związek dziewiętnastowieczności z nowoczesnością, podkreślając antytetyczność ówczesnej kultury. Podobnie Tomasz Sobieraj definiował dziewiętnastowieczność jako „formację kulturową”, która wraz z oświeceniem współstanowiła część paradygmatu nowoczesności (kultury nowoczesnej, modernizmu). Autorka dysertacji doktorskiej po ukazaniu różnych, czasem dopełniających się, innym razem wykluczających się definicji dziewiętnastowieczności, dochodzi do wniosku ważnego, a mianowicie:

Wrażenie nieuchwytności kategorii dziewiętnastowieczności, która łączy w sobie zróżnicowanie z jednością, tkwi prawdopodobnie w predyspozycji do wzajemnego przenikania się elementów odmiennych, odległych, kontrastujących. Ku zaskoczeniu przyszłych odbiorców (a prawdopodobnie również samych dziewiętnastowiecznych) dokonywały się w dziewiętnastowieczności powiązania, zaczerpnięcia, symbiozy różnorodnych składników, które okazują się zjednoczone, ale jednak nadal odmienne” (s. 52).

Dla Agaty Kłosek ważne są zatem pojedyncze idee oraz pary idei antynomicznych (za J. Maciejewskim i T. Sobierajem). Każdą z tych idei słusznie nazywa „miniaturką, czy raczej próbką dziewiętnastowieczności, złożonej z elementów twórczo dyskutujących i nawiązujących do siebie nawzajem na gruncie odmienności” (s. 52). Ważną konkluzją badaczki są myśli zawarte w zdaniu: „Antynomie stanowią zarówno przyczynę, jak też efekt kulturowego procesu, który poza postępowaniem naprzód, polega również na przenikaniu się dawnego z obecnym, na dialogowaniu nowości z tradycją i odwrotnie” (s.52). I wreszcie akcentuje różnorodność dziewiętnastowieczności (za A. Janicką).

Kolejny rozdział dysertacji jest udaną próbą odczytania biografii twórcy poprzez kategorię dziewiętnastowieczności, w efekcie czego Doktorantka przekroczyła dotychczasowy kierunek interpretacji życia Felińskiego jako świadka historii czy też świętego. Nowatorstwo odczytania biografii twórcy przez Agatę Kłosek przede wszystkim zmierza w kierunku rozpatrywania wydarzeń, które wpłynęły na osobę Felińskiego jako przedstawiciela dziewiętnastowieczności, a także odświeżenia światopoglądu pisarza, jego postawy ideologicznej oraz estetycznej, tak w gruncie rzeczy istotnych w jego literackich dokonaniach. Autorka pracy słowo „twórczość” rozpatruje w szerokim kontekście, bynajmniej nie ogranicza tej sfery aktywności jedynie do utworów literackich, a włącza w jej zakres wszelkie inicjatywy społeczne arcybiskupa warszawskiego, pisząc „Spójnie ujęte zostało dzieło literackie i dzieło życia twórcy” (s. 57). Wychodzi poza schemat dotychczasowych całościowych biografii Felińskiego autorstwa Hieronima Wyczawskiego i Teresy Antonietty Frącek. Pozostawia klucz chronologiczny, a celem nadrzędnym w drugim rozdziale pracy staje się ukazanie życia pisarza, działacza i społecznika jako istotnego przejawu idei dziewiętnastowieczności. Tak sformułowana biografia pozwala Doktorantce ukazać twórczość Felińskiego w jej cechach i tendencjach charakterystycznych dla czasów, w których historia i życie jednostki było ze sobą ściśle zespolone i prowadziło do wielu napięć, trudnych wyborów i paradoksów. W tym kierunku interpretacyjnym pomaga A. Kłosek teoria niemieckiej psycholog – Charlotte Bühler – zawarta w książce *Bieg życia ludzkiego*. Autorka pisze o życiu, które wówczas jest spełnione, gdy staje się przejawem realizacji „przeznaczenia”. Wówczas życie doczesne człowieka jest twórczym działaniem. Gdyby spojrzeć na biografię Felińskiego z tej właśnie perspektywy, to widać wówczas jak w wielu dziedzinach życia realizował własne „przeznaczenie”. Nie tylko jako pisarz, myśliciel, także działacz i społecznik, „współkreator wydarzeń historycznych” (s. 68), a także jako wyznawca religijny i przewodnik duchowy.

Szczególnie cenne w mojej opinii są nawiązania intertekstualne i kontekstowe, bowiem Autorka pracy bardzo dobrze rozpoznaje idee, które przejawiają się chociażby w charakterystycznych motywach literatury XIX wieku. Poszukując analogii w historiozoficznej wizji światopoglądu Felińskiego odsyła A. Kłosek do genezyjskiej myśli rozwoju ducha ludzkości i przechodzenia jednej materii w drugą, którą w swej twórczości głosił Juliusz Słowacki. Z kolei idea ziarna i jego wzrostu charakterystyczna w *Dziadach* części III Adama Mickiewicza znalazła także swoje odbicie w twórczości Felińskiego. Zaś historiozoficzna wizja odrodzenia Polski z *Przedświtu* Zygmunta Krasińskiego została pozytywnie oceniona przez autora *Oskara i Wandy*, a pragnienie uzyskania wolności przez

Polaków ściśle wiązało się z planem Bożej Opatrzności, o czym pisał Feliński w mało znanym utworze *Pod wodzą Opatrzności*. Cenną umiejętnością Agaty Kłosek, jako badaczki literatury XIX wieku, jest nie tylko analityczna umiejętność oglądu twórczości Felińskiego, lecz także syntetyczne dążenie do trafnego uchwycenia podobieństw oraz różnic w postawach ideowych i światopoglądowych, a także w twórczości pisarzy i poetów. Jest przy tym rozważną i ostrożną badaczką. Przykładem może być próba ukazania pewnych wpływów i odniesień do genezyjskiej myśli Słowackiego, którą tylko w niektórych elementach przejął Feliński. Otóż odrzucił on myśl o przechodzeniu ducha z materii do materii. Zdaniem pisarza odrodzenie narodowe zaczęło się od przemiany w sferze ducha, nie zaś w sferze materii. Innym przykładem jest stosunek Felińskiego do idei mesjanistycznych, których w zasadzie nie popierał, bowiem nie chciał utożsamiać Polski z Umęczonym Chrystusem, gdyż w myśleniu pisarza byłby to wyraz pychy narodu. W jego mniemaniu Polska mogła odzyskać wolność dzięki odrodzeniu wewnętrznemu, duchowemu, a także społecznemu, moralnemu i religijnemu. Zygmunt Feliński odrzucił także idee Andrzeja Towiańskiego. Bliskie za to były mu myśli Zygmunta Krasińskiego wyrażone chociażby w *Traktacie o Trójcy*, a zwłaszcza te, które dotyczyły Słowian, bowiem drogę do wolności widział Feliński w stworzeniu tzw. katolickiej federacji narodów, dzięki której skuteczniejsze byłoby oczekiwanie wspólnoty wielu narodów jako głęboko wierzących w działanie Boga. Pisarz wychowany został w głębokim zaufaniu do Opatrzności Bożej. Pod względem wspólnoty myśli historyzoficznej najbliższy był Felińskiemu z trzech wieszczów narodowych – Krasiński. Prowidencjalizm Zygmunta Felińskiego – jak pisze A. Kłosek – współgra z prowidencjonalizmem Zygmunta Krasińskiego” (s. 188), tyle tylko, że wizja autora *Przedświtu* jest „w dużej mierze mityczna, Felińskiego natomiast praktyczna” (s. 188).

Doktorantka w dysertacji wielokrotnie daje wyraz swemu talentowi interpretacyjnemu, szczególnie w tych miejscach, w których dokonuje syntetycznego ujęcia danego zjawiska historycznoliterackiego. Dla przykładu przytoczę jedno z nich, które celnie osadza twórczość Felińskiego w dwóch dominujących tendencjach artystycznych i światopoglądowych XIX wieku. Otóż Agata Kłosek tak ujmuje postawę autora *Praksedy*: „Pisarz łączy w swoich poglądach sferę pozytywistycznego racjonalizmu i romantycznej wizyjności” (s. 176).

We współczesnym, dzisiejszym modelu nauki, badań historycznoliterackich dominuje wiele metod, które ukazują literaturę w jej dialogiczności z ponowoczesnością. Agata Kłosek przedstawiła dojrzałą pracę, która z jednej strony łączy tradycyjny model filologiczny, z drugiej zaś wykroczyła poza ramy tradycyjnej monografii. Kategoria dziewiętnastowieczności

pozwoła jej wydobyć z biografii, a przede wszystkim z twórczości Felińskiego te cechy ideowe, które są dominujące i wpisują się w paradygmat wieku XIX. Ta kategoria pozwoliła Autorce porzucić tradycyjną klasyfikację twórczości autora *Prakseidy* i przypisać ją albo do epoki romantyzmu, innym razem do doby pozytywizmu. Badaczce dzięki zastosowanej metodologii udało się uniknąć schematyzmu myślowego, a w zamian pozwoliło na żywe, dynamiczne przedstawienie sylwetki Felińskiego, w kontekście szerokiego tła kulturowego i literackiego, ukazującego żywe kontakty (nierzadko osobiste) z twórcami kultury i literatury XIX wieku, jak chociażby z Juliuszem Słowackim i jego matką – Salomeą Becù (jest to znajomość jeszcze z okresu krzemienieckiego), a na emigracji z Józefem Ignacym Kraszewskim, Janem Koźmianem, Adamem Mickiewiczem, Zygmuntem Krasińskim czy też Cyprianem Norwidem. Taka metoda ujęcia biografii i tekstów literackich pisarza, bogato egzemplifikowana różnymi faktami i wydarzeniami ówczesnego życia kulturalno-literackiego czy też społeczno-politycznego ówczesnych czasów, dodatkowo wzbogacona różnymi przemyśleniami Felińskiego zawartymi w jego twórczości pamiętnikarskiej, wzbudzić musi zainteresowanie i ciekawość czytelnika. Dodać trzeba, że pióro Pani Agaty Kłosek cechuje lekkość stylistyczna, poprawność językowa, a także dynamika i swoboda prowadzonego dyskursu naukowego. Wszystko to sprawia, że otrzymuje czytelnik jeszcze jedno ujęcie nie tylko biografii i twórczości autora *Oskara i Wandy*, lecz także obraz dynamicznie rozwijających się czasów z ich wewnętrznym skomplikowaniem, nierzadko dramatyzmem, rodzeniem się nowych idei, a także ich wypalaniem się. W tej historiozoficznej wizji ważna jest jednostka, która swą mocą działania zmierza w kierunku wykonania rzeczy niemożliwych, lecz idea, która jej przyświeca z wolnościowym dążeniem do odrodzenia narodu w wolnym kraju, nadaje sens tym działaniom na wielu polach twórczej aktywności.

W drugim rozdziale dysertacji Doktorantka twórczo wpisuje się w dotychczasowe ustalenia na temat biografii Felińskiego rozpatrywanej w kontekście etapów twórczości pisarza. Przywołuje tutaj A. Kłosek ustalenia Hieronima Wyczawskiego i Eligiusza Kozłowskiego proponując własny podział, według którego biografię twórcy dziewiętnastowiecznego podzieliła na etap poszukiwań (to lata 1822-1851), czas pracy kapłańskiej, pisarstwa na zesłaniu (jest to okres jarosławski) oraz działalności na uboczu (lata pobytu we wsi Dźwiniaczka leżącej na pograniczu polsko-ruskim). W ostatnim etapie biografii pisarza A. Kłosek podkreśla działalność Felińskiego na rzecz stworzenia pokojowego środowiska współpracy dla katolików i prawosławnych. Pamiętać trzeba, że w tamtym czasie religia prawosławna mocno związana była z władzą cara. W Dźwiniaczce Feliński wprowadził pozytywistyczny model pracy

u podstaw, zakładając „szkołę dla dzieci polskich ruskich z nauką w dwóch językach” – co było jak pisze Autorka dysertacji – „dużym przełomem dla lokalnej społeczności” (s. 102).

Wyróżnia trzy kręgi ideowe, którym wierny był pisarz. Jest to historyzm, indywidualizm i wolność. Są to, w ustaleniach Doktorantki, idee charakterystyczne dla XIX wieku obecne zarówno w biografii, jak też w twórczym działaniu Felińskiego, który przede wszystkim swoje „przeznaczenie” upatrywał w dążeniu do moralnej odnowy narodu, a także w postawie wychowawcy kształtującego naród poprzez czyn (polityczny, społeczny). W takiej wizji posłannictwa istotna była także twórczość, oddziaływanie na społeczeństwo poprzez słowo (w formie przemówień na emigracji, kazań wygłaszanych jako arcybiskup warszawski, a także utworów prozatorskich i poetyckich). Dążył do prowadzenia narodu ku odnowie wewnętrznej, a jego wizja wolności obejmowała wolność polityczną, społeczną i duchową.

W trzeciej części pracy Doktorantka analizuje twórczość Felińskiego pod kątem gatunkowej jej kwalifikacji, w której wyróżnia utwory nie dające się jednoznacznie określić. W obrębie tej twórczości znajduje się kilkadziesiąt wierszy poświęconych tematyce religijno-patriotycznej, dwa poematy artystyczno-filozoficzne, książki teologiczno-filozoficzne, studium polityczno-historiozoficzne oraz zbiory pamiętnikarskie. Szczególną uwagę zwróciła A. Kłosek na dwa utwory Felińskiego, które w gruncie rzeczy zadecydowały o jego popularności jako pisarza, tj.: *Praksedę*, odczytywaną w kategoriach romantycznej powieści poetyckiej, choć zdecydowanie nie jest jej typowym przykładem. I słusznie podkreśla Autorka, że Rogier – bohater utworu – posiada cechy bajroniczne, lecz sposób jego wewnętrznej przemiany odbiega od postawy bohatera Bayronowskiego, bowiem pisarz opierając się na romantycznym gatunku, wprowadził do niego ideały chrześcijańskie. Jeszcze bardziej pod względem klasyfikacji gatunkowej wypada drugi utwór Felińskiego, tj. *Oskar i Wanda*, określony przez pisarza obrazem dramatycznym, a przez badaczy – lesedramą. I w tym przypadku trzeba zgodzić się z A. Kłosek, że twórczość Felińskiego należy do różnych nurtów i łączy w sobie niejednorodność gatunkową, którą w dużej mierze przełamuje filozofia pisarza oparta na religii katolickiej. Nie jest to także wyraz przejścia z jednej epoki do drugiej. Różne poetyki i style literackie obecne są w konkretnym dziele artystycznym i stanowią manifestację inspiracji z różnych źródeł. Wszak obok treści typowych dla romantyzmu (opisy wojsk tatarskich i nawiązanie do drastycznych obrazów rzezi koliszczyzny u J. Słowackiego) obecne są także treści pozytywistyczne. Utwory Felińskiego cechuje również oświeceniowy dydaktyzm, regularna forma budowy tekstu nawiązuje do klasycyzmu, obecne są także echa sentymentalnej

uczuciowości. A przecież, jak wskazuje Autorka pracy, widoczne są nawet wpływy epoki Młodej Polski (s. 125).

Autorka dysertacji przyjęła jedną wizję dziewiętnastowieczności, a mianowicie jako przejaw różnych stylów, poetyk i idei. A w biografii i twórczości Zygmunta Szczęsnego Felińskiego dowiodła, że Jej koncepcja jest zasadna. W twórczości jednego pisarza zaistniały jednocześnie, choć w różnym czasie dla każdego z utworów idee i treści charakterystyczne dla danych, konkretnych prądów kulturalno-umysłowych. Takie widzenie podkreśla fakt, że rzeczywistość jest złożona i niejednorodna. Tym bardziej literatura.

Czas odnieść się do czwartego rozdziału najbardziej rozbudowanego i stanowiącego oś kompozycyjną pracy, który poświęcony został charakterystyce idei dziewiętnastowiecznych w twórczości Felińskiego. Uwaga Autorki zogniskowana została na czterech zestawieniach dziewiętnastowiecznych idei jako kontrastu i połączenia danych obszarów obecności ich w tekstach pisarza. Kłosek wyodrębniła takie zestawienia jak: historia-codziennosc, polityka-życie prywatne, moralność katolicka-moralność polityczna oraz miłość-metafizyka.

Czwarty rozdział pracy napisany został z interpretacyjną swadą, lekkością pióra, a także trafnymi konstatacjami dotyczącymi dialogiczności z tekstami literatury XIX wieku. Przykład stanowi opis słynnego miejsca kultu religijnego na Wołyniu. Mowa tutaj o monasterze Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Poczajowie, zwanym Ławrą Poczajowską. To święte miejsce ukazane w *Praksedzie* jest także obecne w *Pieśni IX* poematu dygresyjnego *Beniowski* J. Słowackiego. Autorka często odwołuje się w interpretacji twórczości Felińskiego do tekstów Słowackiego. Podobne odniesienia kontekstowe przeprowadza odwołując się do przedstawień architektury z cechami orientalnymi w *Żmii*. Czytanie twórczości Felińskiego poprzez konteksty epok stanowi o dodatkowej wartości pracy, bowiem Autorka poddając analizie i interpretacji kategorię historyzmu z kultem pamięci zbiorowej przywołuje także Aleksandra Grozy *Starostę kaniowskiego* oraz Juliusza Słowackiego *Sen srebrny Salomei*, wskazując że *Prakseda* jest realizacją historii na wzór romantyczny przy pewnej jej modyfikacji, co sprawia, że można również dostrzec cechy łączące utwór w zakresie dydaktyzmu z *Potopem* Henryka Sienkiewicza. Kolejny ważny utwór w studium interpretacyjnym A. Kłosek jest *Oskar i Wanda* łączący wydarzenia historyczne z codziennością. Wskazując na codzienność Autorka dysertacji przywołuje cechy *biedermeieru* i za Marią Makaruk oraz Dobrochną Ratajczakową wskazała na równoległość *biedermeieru* i romantyzmu. Sielankowe życie rodzinne zostaje często brutalnie zerwane przez wypadki historyczne. Feliński przedstawiając wydarzenia z 1846 r. odniósł się do rewolucji krakowskiej i rzezi galicyjskiej. Pisząc *Oskara i Wandę* najbardziej

właśnie tym utworem zbliżył się do poglądów Zygmunta Krasińskiego. I słusznie podkreśla Doktorantka, że Feliński „ukształtował swoje poglądy polityczne pod wpływem religii chrześcijańskiej” (s. 264), lecz to właśnie pisma autora *Nie-boskiej komedii* miały na niego głęboki wpływ, zwłaszcza na ukształtowanie myślenia na temat narodu polskiego i jego zadań. Najważniejsza w tychże poglądach była zdecydowana krytyka rewolucji, spisków i zbrojnych wystąpień. „Złuda rewolucji” pojawia się dość często w *Pamiętnikach* Felińskiego, dla których tłem kontekstowym jest *Psalm miłości*, *Nie-boska komedia* czy też *Psalmy przyszłości* Z. Krasińskiego. Obaj też swą uwagę kierowali w stronę odnowy społecznej, dzięki której chłopcy powinni mieć prawo do własności i niezależności. Metafora podnoszenia ludu odnosiła się do oświecenia najniższej położonej warstwy społecznej pod względem patriotycznym. Myśl prochłopska w twórczości Felińskiego znalazła swój wyraz w utworze *Pod wodzą Opatrzności* i wyraźnie zmierzała w kierunku pozytywistycznych haseł, choć i one były dla arcybiskupa niewystarczające. Skutecznym działaniem dla dobra ludu „miała być odnowa stosunków międzyludzkich, odnowa wewnętrzna całego narodu” (s. 307). W tym miejscu pracy A. Kłosek pojawia się nowatorska kategoria interpretacji tekstów Felińskiego. Jest nią jeszcze jeden element dziewiętnastowieczności, a mianowicie konstytutywny składnik idei ofiary będącej konsekwencją niesprawiedliwości świata oraz remedium na nią. To właśnie dzięki ofierze połączonej z chrześcijańską wizją miłości ukrytej w pojęciu *agape* może dojść do przełamania rozdarć i napięć w imię budowania ładu i spójności. Takie znaczenie ofiary i chrześcijańskiej miłości wyrażał w swej twórczości arcybiskup warszawski. W jednym z końcowych fragmentów pracy Doktorantka zajmuje się kategorią patriotyzmu i moralności, które rozpatruje nie tylko na przykładzie twórczości i pism Felińskiego, lecz poszukuje odwołań i korespondencji tychże idei w twórczości C. Norwida. Dla autora *Wiedzy chrześcijańskiej i bezbożnej wobec zadań społecznych* w zasadzie każde dążenie człowieka wynikać powinno z podstawy chrześcijańskiej, tak działania polityczne, patriotyczne, artystyczne jak też naukowe. Myślenie Felińskiego jest w wielu momentach podobne do tego, które Norwid zawarł tak wymownie w wierszu *Moralność*, a także w tragedii *Zwolon* czy też w poemacie *Promethidion*. Linia podobnego rozumienia patriotyzmu zależnego od postawy etycznej sięga także do *Omyłki* Bolesława Prusa. Autorka z wnikliwością przedstawiła w tym fragmencie dysertacji różne rozumienia patriotyzmu, które w pokoleniu romantyków przede wszystkim opierało się na poświęceniu, zaś u pozytywistów manifestowało się poprzez pracę. Feliński wybiera jeszcze inną drogę, na której wolność, tak zarówno w wymiarze politycznym jak też duchowym może ziścić się dzięki rozwijaniu moralności i gotowości do ofiary rozumianej jako

formy pokuty za wyrządzone zło. Te myśli zawarł Feliński w przemowach i kazaniach. Ostatni podrozdział pracy wieńczy rozważania na temat połączenia idei miłości romantycznej z ideą chrześcijańską odzwierciedloną w pojęciu *agape*. Bohaterka poematu Felińskiego realizuje mit Wandy ofiarniczej. W tym rozpoznaniu Doktorantka odnosi się do kontekstu XIX wieku i wskazuje na odniesienia tytułowej bohaterki do dramatu C. Norwida i Z. Krasińskiego, a także w dalszym nawiązaniu do utworu *Lilla Weneda* J. Słowackiego. Ofiara według Felińskiego połączona jest „z miłością obowiązku i z miłością bliźniego” (s. 436). Doktorantka raz jeszcze daje dowód swej erudycji i umiejętności łączenia różnych faktów historycznoliterackich i jako przykład dziewiętnastowiecznej wspólnotowości przywołuje aspekt ofiary w powieści *Nad Niemnem* i noweli *Gloria victis* E. Orzeszkowej, w noweli *Kamizelka* B. Prusa, czy też w powieściach historycznych: *Krzyżacy* oraz *Potop* H. Sienkiewicza.

Pewien niedosyt intelektualny budzi samo zakończenie dysertacji doktorskiej, które w obecnej formie jest zbyt skrótowe, pobieżne i lakoniczne. Może warto przemyśleć jego treść na nowo i mocno zaakcentować cechy twórczości i myśli Zygmunta Sz. Felińskiego. Wnioski takie pojawiają się dość często w różnych miejscach dysertacji, lecz w podsumowaniu warto je wyszczególnić dobitniej. Autorka dysertacji przede wszystkim skupiła w pracy uwagę na dwóch utworach Felińskiego: *Praksedzie*, a także *Oskarze i Wandzie*, natomiast twórczość poetycka, choć była o niej mowa, to została potraktowana marginalnie. Warto także unikać powtórzeń pewnych treści w pracy, które niepotrzebnie ją wydłużają.

Moich krytycznych uwag w zasadzie jest niewiele, bowiem rozprawę tę uważam za bardzo udaną próbę odczytania twórczości i biografii Felińskiego nie w tradycyjnym modelu nauki o literaturze, ale poprzez kategorię dziewiętnastwieczności, która pozwoliła wydobyć mniej znaną postać w jej złożeniu i specyfice artystycznej ukazanej w szerokim kontekście całego stulecia i nie tylko.

Kompozycja, stylistyka i grafia dyskursu

Praca została przygotowana starannie zarówno pod względem kompozycyjnym, językowym jak też graficznym. Rzadko pojawiają się drobne błędy rzeczowe i językowe. Niemniej jednak pragnę zwrócić uwagę na nie aby w procesie przygotowania pracy do druku, na co w pełni zasługuje rozprawa A. Kłosek, mogła Doktorantka dokonać ich korekty.

Na stronie 3 proponuję zamienić liczbę mnogą na pojedynczą w tytule podrozdziału 4.2:

A) „Sfera prywatna i publiczna w życiu człowieka dziewiętnastowiecznego”.

Błędy stylistyczne: „Jest ona jednak odzwierciedleniem całożyciowej, szeroko pojętej twórczości – podjętej jako społecznik, myśliciel, współkreator wydarzeń historycznych, wyznawca religijny i kierownik duchowy” (s. 58); Tym, co wyróżnia lesedramę jest (...) rozważanie przez bohatera zysków i strat – bohatera posiadającego wątpliwości, które na oczach czytelnika zwalczą” (s. 312) – proponuję usunąć „na oczach czytelnika”.

Powtórzenia: „Był świadomy swojej ważnej roli współuczestnika i naocznego świadka dziejowych zdarzeń, która umożliwiła mu przybranie roli narratora pierwszoosobowego w ich opisie” (s. 70); „Każda ze śmierci bohaterów jest dobrowolną ofiarą, która nabiera perspektywy nadprzyrodzonej – bohaterowie nie zostaną unicestwieni, lecz raczej przeanieleni” (s. 124-125); „W tekście poematu zasugerował, że w okolicy było jeszcze kilka zamków [, (...) z bliższych zamków w najezdniczej wojnie / Żaden dłuższego szturm nie wytrzyma” (P, I, 40)” (s. 126-127); „Wskazanie przez Ratajczakową, a następnie przez Marię Makaruk sztandarowych utworów polskiego romantyzmu jako przykładów objawienia biedermeyera rodzi refleksję tak nad samym biedermeyerem, jak również nad pluralizmem dziewiętnastowieczności; szczególnie jednak – nad oceną tekstów literackich – nie tylko znanych, lecz również tych mniej docenianych, w których biedermeyer traktowany jest przede wszystkim jako odstępstwo od głównego nurtu” (s. 146).

Błędy rzeczowe: „Salomeę Bécu” (s. 70), powinno być: Salomeę Bécu”; „role delegata” (s. 79), powinno być: „rolę delegata”; „temat swojego samopoczucia” (s. 92), powinno być: „na temat swojego samopoczucia”; „o której pisał Norwid (*Moralności*)” (s. 376), powinno być: o której pisał Norwid (w *Moralności*); „tylko pozornie skłóca się ze sobą” (s. 403), powinno być: „tylko pozornie kłóca się ze sobą”.

Błąd ortograficzny: „Kresowe pochodzenie” (s. 78), powinno być: „kresowe pochodzenie”.

Błąd graficzny: długi cytat ze s. 132 powinien być w tekście pracy wyodrębniony: „W wyniku najazdów tatarsko-mongolskich na Ruś w 1240 r. świętą górę zamieszkali szukający schronienia mnisi z monasteru kijewsko-pieczerskiego. (...) Trzeba dodać, że w tamtym czasie nie miało miejsca żadne oblężenie góry przez wrogów (...).

Na stronie 410 w przypisie 1006 należy przenieść całe słowo „C z y n y” do jednego wiersza. Z kolei na s. 443 ostatnie zdanie należy wyodrębnić akapitem. Podobnie wszystkie wprowadzone do rozprawy cytaty również należałoby rozpocząć akapitem.

W przypisach należałoby wyjustować poszczególne wersy, a także przed [w:] umieścić znak interpunkcyjny w formie przecinka.

Podsumowanie

Rozprawa doktorska Agaty Kłosek *Zygmunt Szczęsny Feliński – twórca dziewiętnastowieczny* stanowi wyczerpujące omówienie podjętej do analizy i interpretacji twórczości pisarza z bogatym odniesieniem do kontekstu biografii, a także epoki, w której żył, tworzył i działał. Pracę oceniam wysoko jako przemyślaną zarówno pod względem merytorycznym jak i kompozycyjnym całość. Na uwagę zasługuje erudycja Doktorantki, a także dojrzałe formułowanie wniosków poprzedzonych wnikliwą analizą i interpretacją utworów literackich. Doceniam przedsięwzięcie badawcze, które uważam za cenne już choćby z tej racji, że osoba Zygmunta Sz. Felińskiego nie jest powszechnie znana i sytuuje się w cieniu sławnych sylwetek zwłaszcza pisarzy i poetów polskiego romantyzmu. W ujęciu Agaty Kłosek postać Zygmunta Szczęsnego Felińskiego została ukazana w nowym świetle, jako osobowość wyróżniająca się wieloma talentami nie tylko literackim. Jest nie tylko pisarzem, także myślicielem, duchownym i społecznikiem, który obrał nie militarną drogę niepodległościowych działań, lecz sukcesywnie na wielu polach aktywności wpływał na świadomość narodową, religijną, a także społeczną Polaków i emigrantów. Raz jeszcze pragnę podkreślić, że trafny i zasadny wybór metodologii opartej na kategorii dziewiętnastowieczności pozwolił twórczość Felińskiego „wydobyć ze szczeliny międzyepokowej i usamodzielnic” ją (s. 55).

W konkluzji zatem stwierdzam, że praca doktorska Pani Agaty Kłosek spełnia określone odpowiednimi przepisami normy pracy naukowej i może stać się przedmiotem publicznej obrony.

Stypsk, 9 VIII 2021

Adela Kwik-Kalinowska